

O. Kurinniy

UKRAINIAN SELF-GOVERNANCE AND LEGAL SYSTEM FROM THE END OF THE XVIII TO THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY: CONTINUITY AND FINAL ABOLISHMENT

The article researches the vitality of essential statehood features (nation, distinct territory and specific governmental bodies) as well as authentic Ukrainian law proving the continuity of Ukrainian legal system till the early 1840s.

Keywords: legal system of Ukraine, Hetmanate, Little Russia, continuity, autonomy, Magdeburg rights, Statutes of Lithuania.

Матеріал надійшов 14.04.2015

УДК 342.951:[2-747:347.232.1](477)

Шмарьова Т. О.

СТАТУС І ФУНКЦІЇ МОНАСТИРСЬКОГО ПРИКАЗУ ЗА СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ (1701–1725 рр.)

У статті йдеться про діяльність Монастирського приказу за Синодального періоду – від відновлення його діяльності у 1701 р. до закриття у 1720 р., а також від 1721 р. до остаточної ліквідації у 1725 р. Основну увагу зосереджено на ролі Монастирського приказу в загальному контексті петровської церковної реформи. Досліджуються нормативне регулювання його статусу, функцій і повноважень, взаємовідносини з іншими державними органами, зокрема, Святійшим Синодом, Камер-колегією, Штатс-контор-колегією та Юстиц-колегією, аналізується роль Монастирського приказу в процесі переведення церковних вотчин у відання держави.

Ключові слова: Російська імперія, Монастирський приказ, Синодальний період, монастирські вотчини.

Постановка проблеми

Монастирський приказ був відновлений 24 січня 1701 р. і відіграв важливу роль у період до створення Духовної колегії, яка в подальшому отримала назву Святійшого Синоду, а також допоміжну роль у період становлення й утвердження Св. Синоду як вищого органу церковного управління.

Монастирський приказ – світський орган, який перебрав на себе управління церковними вотчинами, керуючись інтересами держави. З одного боку, відновити Монастирський приказ можна було швидко і відносно безболісно, оскільки його було ліквідовано тільки у 1677 р. і відновлення не сприймалось як втручання шляхом нав'язування церкві стороннього, «противного канонам» органу управління. Така швидкість

грала на руку світській владі: воєнні кампанії потребували додаткових фінансів, а церковні вотчини, контрольовані Монастирським приказом, – то джерело таких фінансів і водночас легітимний спосіб їх одержання.

З другого боку, діяльність Монастирського приказу дала змогу підготувати ґрунт для відміни патріаршества і введення колегіального управління православною церквою під щільним контролем держави.

Завдяки особистості свого першого керівника – боярина І. О. Мусіна-Пушкіна, Монастирський приказ за Синодального періоду вийшов далеко за рамки своєї компетенції й став надійним знаряддям для проведення церковної реформи, яка, своєю чергою, була складовою масштабних загальнодержавних реформ.

Разом з тим висвітлення діяльності Монастирського приказу за Синодального періоду є неможливим у відриві від історії заснування цього органу Соборним Уложенням царя Олексія Михайловича, формування його компетенції, взаємин із патріаршою владою та всім духовенством, оскільки успішність церковної реформи Петра I деякою мірою була підготовлена діяльністю його попередників. Саме тому діяльність Монастирського приказу в цій статті досліджується як за Синодального періоду, так і в історичній ретроспективі.

Вивченість теми

Розробці теми створення і діяльності Монастирського приказу ми завдячуємо минулим поколінням, очевидно, для сучасників вона як самостійний об'єкт дослідження не є надто привабливою. Зазначене є справедливим навіть для сучасних учених у галузі канонічного права, як-от С. Ципін. Цим, напевно, висловлюється ставлення істориків церкви, і не тільки сучасних, до спроб світської влади підпорядкувати собі владу церковну, здійснених у минулому. Окремо тут можна зазначити тільки багатотомну «Історію Руської церкви» митрополита Макарія (Булгакова).

Оцінюючи вивченість теми, не можна обійти стороною спеціальну працю «Монастирський приказ (1649–1725 рр.)» М. Горчакова. Це – найбільш повне і спеціалізоване джерело. У загальноісторичному контексті діяльність Монастирського приказу вивчали В. Ключевський, М. Устрялов і В. Соловйов. Діяльності Святійшого Синоду та його установ присвятили свої праці Т. Барсов, Ф. Жорданія і М. Ольшевський, у зв'язку з чим вони не могли оминати також

відомості про Монастирський приказ. І. Чистович вивчав діяльність Ф. Прокоповича, Ю. Самарін – С. Яворського і Ф. Прокоповича, тому їхні праці також містять цінні відомості з предмета дослідження. З цієї ж причини становлять інтерес праці В. Мілютіна про нерухоме майно духовенства в Росії і М. Горчакова про земельні володіння всеросійських митрополитів, патріархів і Св. Синоду. Питанню духовного суду присвятив окрему працю К. Неволін.

Підсумовуючи, можна зазначити, що, окрім згаданої праці М. Горчакова, матеріал про діяльність Монастирського приказу (і за Синодального періоду також) міститься в різних історичних дослідженнях як факультативний до основного предмета вивчення, а також джерелах, якими є законодавчі акти того часу, матеріали Синодального архіву, самого Монастирського приказу тощо.

Оцінюючи процес становлення православної церкви як інституції в Московській державі, О. Градовський визначає органічну і державотворчу її роль: православне духовенство «не мало опори поза межами країни; не заявляло претензій на пануюче становище у суспільстві; воно не визнавало себе спільнотою поза державою <...>. Навпаки, духовенство із самого початку було прибічником монархічних ідей; московське самодержавство розвивалось і зміцнювалось під його захистом» [1, с. 383].

Проте саме така позиція церкви неминуче мала призвести до підпорядкування її державі, оскільки після завершення процесу становлення самодержавство перестало потребувати захисника і піклувальника (що наочно ілюструє приклад патріарха Никона: титулюючись «Великим государем» [1, с. 390], він зазнав поразки в боротьбі з іншим «Великим государем» – Олексієм Михайловичем, коли їхні шляхи розійшлися). Існували як мінімум два ключових питання, щодо яких світська і духовна влада рано чи пізно не знайшли б спільної думки: підвідомчість цивільних справ духовному суду і право церкви накопичувати рухоме і нерухоме майно, яке захищалося спеціальними привілеями. Інакше кажучи, зміцніла царська влада не потерпіла б двовладдя і сильного у всіх відношеннях суперника – окрім віковичної поваги московської спільноти до православної віри сама церква спиралась на свій немалий економічний добробут. Не маючи союзників і захисників поза межами держави (яким був Папа Римський для католиків), православна церква в Московській державі залишалася сам на сам із випестуваною нею ж владою царів. Отже, реформування церкви як інституції чекало на свій час і слухну нагоду.

Така нагода могла трапитися вже на початку XVI ст., проте не судилося. Йосифляни – прибічники Йосипа Волоцького, взяли гору над нестяжателями, послідовниками Ніла Сорського, які вважали неприйнятним архієрейським будинкам, церквам і монастирям володіти вотчинами. Їх підтримав Іван III. Уже за його онука Івана IV (Грозного) московське духовенство пережило «ряд принижень від царя і його опричників» [1, с. 385]. З документів убачається, що самодержавство почало наступ на церковні вольності, намагаючись також приборати до рук церковні вотчини. Відомою є чолобитна Макарія, митрополита Московського, і всього духовного чину Іванові IV про вольності церковні і про невідняття рухомого і нерухомого майна архієрейських, монастирських і церковних маєтків [2, с. 1]. Названа чолобитна почата ярликом, що його дав митрополиту Київському і всієї Русі Петру хан Золотої Орди Узбек; і посилання на ханський ярлик мало б засвідчити давність і безспірність церковних вольностей і володільчеських прав. Зазначене підтверджує і М. Горчаков: «судово-цивільні права церкви в її володінні підтверджувалися ханськими ярликами, взаємними договорами князів між собою і з духовенством» [3, с. 20].

Остаточне вирішення церковного питання було відтерміноване так званим «Смутним часом», а в подальшому – роллю патріарха Філарета Микитовича, батька першого царя з нової династії Романових Михайла Федоровича. Родинні зв'язки із самодержцем, а також близькість поглядів на державотворчі процеси дозволили патріарху Філарету іменуватися «великим государем», святійшим патріархом. Саме такими титулами іменував цар Михайло Федорович свого батька і патріарха в окружній грамоті від 3 липня 1619 р. до воєвод й інших начальників міст і областей, сповіщаючи про візит до нього патріарха з митрополитами, архієпископами і всім священним собором, під час якого йому радили, як державу, спустошену «польськими і литовськими людьми», а також своїми «ворами», облаштувати [4, с. 8–9].

За патріарха Філарета сформувалася система патріарших приказів із власною компетенцією. Патріарший розряд відав призначенням на посади осіб духовного звання, розглядав на них скарги, здійснював суд у злочинах проти віри, а також розглядав цивільні позови. «Тіунська ізба» (заснована за патріарха Іова у 1594 р., в подальшому, за патріарха Іоакима (1674–1690), вона отримала назву «приказ церковних справ») здійснювала нагляд за церковним благочинням.

Патріарший двір управляв нерухомим майном патріарха і здійснював суд над патріаршими людьми. Казенний приказ відповідав за збір податей із вотчин, церков і монастирів. У 1625 р. патріарх Філарет отримав на своє прохання для Патріаршої області нову жалувану грамоту, в якій «підтверджувалися привілеї, дані патріархам і митрополитам у попередні роки, які збільшувалися новими» [1, с. 386].

Оцінюючи роль патріарха Філарета, митрополит Макарій (Булгаков) зазначав: «Він був не лише патріархом, але і “великим государем”, не лише за одним іменем, а й у дійсності. Він співцарював із своїм сином, і разом із ним правив московською державою» [4, с. 67]. Іноземні посланці в Москві представлялись царю і патріарху в царських палатах, і патріарху окремо в патріарших, якщо під час офіційної церемонії останній був відсутнім. Більшого розквіту патріарша влада вже не знала, навпаки, йшла по низхідній (за винятком невеличкого відрізка каденції патріарха Никона).

1649 рік ознаменувався ухваленням Соборного Уложення царя Олексія Михайловича. Ф. Тарановський зазначає, що названим документом держава визнавала «недоторканність приватної поземельної власності і помісного землеволодіння служилих людей» [5, с. 150].

Такий у цілому позитивний і необхідний крок зачіпав, як не дивно, майнові права церкви. Іще за Василя III було накладено заборону удільним князям віддавати монастирям вотчини без згоди князя московського; у 1535 р. монастирям було заборонено без такої згоди придбавати вотчини через купівлю-продаж або заклад. За часів Івана IV заборону придбавати без згоди государя було підтверджено (зокрема, рішенням Собору 1551 р.) [3, с. 113], а із 1580 р. було введено заборону архієрейським домам і монастирям збільшувати свої земельні володіння. Але попри заборони церква примножувала свої земельні багатства, і не завжди, як відзначає О. Градовський [1, с. 387], у законний спосіб. Наприклад, шляхом «запозичення» міських земель, через що тяглі люди втрачали частину майна і не могли нести необхідні повинності.

Главою XIX Соборного Уложення (наприклад, статтею 7 означеної глави, яка стосувалась не тільки духовних осіб і установ) запроваджувалася низка заходів щодо повернення незаконно привласнених тяглових земель: «ті слободи з усіма людьми та землями за опитуванням взяти до посаду без літ і безповоротно за те, [що] не будуй на государевій землі слобод, і не купуй посадської землі» [6, с. 135].

Нарешті, Соборним Уложенням було підтверджено колишні укази щодо недопущення збільшення церковного майна, а главою XIII запроваджено створення особливого органу – Монастирського приказу. Аналіз усіх семи статей глави XIII Соборного Уложення [6, с. 87–88] дає змогу говорити, що Монастирський приказ задумувався як судовий орган, але на практиці він розширив свою компетенцію за рахунок справ адміністративних і фінансових.

У цьому зв'язку слід дещо зазначити про суд духовний, оскільки він поряд із пільгами щодо надбання і користування нерухомим майном був каменем спотикання в державно-церковних стосунках. За дослідженням К. Неволіна [7, с. 335 і далі], до компетенції церковних судів до Петра I, зокрема, належали питання справ сімейних (шлюб, союз батьків і дітей, союз родовий, опіка і спадкування – наприклад, патріарх Йосип у вересні 1642 р. направляв грамоту ігумену Нижегородського Печерського монастиря Рафаїлу вчинити дізнання щодо посадської людини. Цей чоловік жорстоко ставився до своєї першої дружини, примусив її, вагітну, постригтись у черницю, а сам одружився з іншою, прихопивши посаг колишньої дружини і погрожуючи їй, аби вона нікуди не скаржилась [8, с. 946–949]), питання злочинів проти особи (спричинення смерті й особисті образи, під якими розуміли, з-поміж іншого, тілесні ушкодження), злочинів проти майна ближнього (підпал і крадіжка).

Церковному суду підлягали особи духовного звання [7, с. 363 і далі], а також миряни, які за особливим відношенням їх до церкви прирівнювалися до церковних людей [7, с. 376 і далі].

П. Знаменський відзначає інстанційну плутанину в здійсненні духовного суду в цивільних справах. «Загальним правилом було тільки те, що всі підлягали суду свого архієрея в духовних справах» [9, с. 242]. У цивільних справах кожна духовна установа обирала суддю за власним знанням чи бажанням: від сторонніх єпархіальних архієреїв до патріарха і приказу Великого палацу. Зрозуміло, що така ситуація невизначеності не сприяла захисту приватних осіб. У цьому сенсі упорядкування духовного суду визнавалось необхідним.

Але автори Уложення пішли далі – із створенням Монастирського приказу всі духовні установи (і привілейовані, і непривілейовані, за винятком патріарха і його області) та їхні підлеглі люди в цивільних справах також стали підсудні «державній судово-цивільній владі» [3, с. 71]. Окрім того, як зазначалось вище, Монастирський приказ не обмежився функціями

судової установи: він видавав обов'язкові до виконання грамоти щодо збору з церковних вотчин, про складання описів церковного майна і поліцейські розпорядження по церковному відомству [3, с. 79 і далі].

Цілком зрозуміло, що така ситуація духовенство не задовольняла. Іще не будучи патріархом, Никон переконував царя, що «Уложення і створений ним Монастирський приказ не відповідають канонам» [1, с. 389].

Собором 1666–1667 рр. самого Никона було засуджено, разом з тим собор 1667 р. ухвалив не піддавати духовних осіб світському суду, що підтверджено було ще раз у 1675 р. Монастирський приказ з урізаною компетенцією (відання церковним майном) було ліквідовано іменним указом від 19 грудня 1677 р. [10, с. 389], із передачею справ приказам Великого палацу і Нової четі (справи фінансові і недоїмки). Постановлено, що надалі «Монастирському приказу не бути».

Але невдовзі його діяльність було відновлено, Монастирському приказу було відведено проміжну роль у процесі реалізації церковної реформи, яка, своєю чергою, була складовою реформ загальнодержавних. Висвітлюючи мету самого реформатора, Т. Барсов процитував указ Петра I від 16 квітня 1702 р.: «Із вступом нашим на престол всі старання і наміри наші схилились до того, як би державою цією управляти в такий спосіб, аби всі наші піддані піклуванням нашим про загальне благо більше й більше набували кращого і благополучного стану <...>. Із цією метою ми покликані були в самому управлінні вчинити деякі потрібні зміни, які служать добробуту землі нашої» [11, с. 195]. Такою потрібною зміною Петро I вважав підпорядкування церкви державі, а також контроль над церковним майном.

Приводом до початку церковних реформ стала смерть 16 жовтня 1700 р. патріарха Адріана. Іще за свого життя покійний бажав мати собі помічником і наступником своїм Афанасія, єпископа Холмогорського, про що писав у листі до боярина Тихона Стрешнева. У цьому ж листі патріарх висловлював невдоволення призначенням архієреєм Крутицьким Нижегородського митрополита Трифілія, який через свій похилий вік дієвим помічником бути не міг [12, с. 535].

М. Устрялов, говорячи про патріархів московських, відзначав, що вони відрізняються від митрополитів вищим званням у духовній ієрархії, більшою пишністю в посвяті, деякими відмінностями відправи; що вони є рівнею грецьким патріархам і в повній від них

незалежності управляють справами церкви [13, с. 371]. Але, як вбачається, повна від патріархів грецьких незалежність не означала незалежність від світської московської влади. На це вказує факт призначення в Крутиці митрополита Трифілія в липні 1699 р. – без відома і всупереч волі патріарха, як впливає з його листування з Т. Стрешневим. М. Устрялов зазначає: «патріарх призначався єдиною волею государя» [13, с. 372], і така практика призначення патріархів була започаткована ще до Петра I: в сан «архієпископа великого града Москви і всіх північних країн патріарха» обирали за царським наказом собором духовних осіб – із наступним царським затвердженням рішення названого собору [12, с. 536–537].

Тихон Стрешнев у повідомленні Петру I, який перебував на той час під Нарвою, 18 жовтня 1700 р. писав: «Кому соборною церквою відати накажеш? А на Москві архієреї Смоленський, Крутицький, Вятський. Попереднє бажання твоє було відати Холмогорському владиці; тільки по нього не послано: чи бажаєш послати?» [12, с. 535]. Як вбачається з листа Т. Стрешнева, Петро I допускав можливість призначення патріархом Холмогорського владики Афанасія, принаймні про це було відомо третім особам, як впливає з цитованого фрагмента листа.

Разом з тим реакція царя на смерть патріарха дала підстави І. Чистовичу припустити, що вже тоді він мав у думках скасувати патріарше звання [14, с. 58]. 16 грудня 1700 р. екзархом, блюстителем і адміністратором патріаршого престолу було призначено рязанського митрополита Стефана Яворського. І. Чистович припускає, що віддання переваги С. Яворському свідчить про те, що для нових справ Петрові I знадобилися «нові обличчя».

Очевидно, на той час цар не мав готового плану реформ, тому війна зі Швецією стала приводом для продовження перехідного стану «з мотивів, що йому не дістає душевного спокою, необхідного для призначення достойної людини на вищу посаду в церковній ієрархії» [14, с. 58–59]. С. Яворський зобов'язаний був радитися з питань вищого церковного управління з іншими єпископами, яких із цією метою викликали до Москви (так званий Освячений собор), а рішення собору мали надаватися цареві для затвердження.

Але й це не все, що відрізняло владу патріарха від влади місцеблюстителя. Іменним указом від 16 грудня 1700 р. було ліквідовано Патріарший розряд, а всі справи (у тому числі духовні, цивільні по єпархіальному управлінню

і придворні по патріаршому будинку, а також справи в різних церковних церемоніях) передано до інших приказів, «де які чини розправою відомі» [15, с. 87–88]. Тобто справи було передано згідно із встановленою новою підвідомчістю; було постановлено, що такий порядок застосовуватиметься і надалі. За місцеблюстителем було залишено тільки справи про розкол, «противності церкві Божій» та ересі – тобто виключно духовні.

Позиція Петра I щодо активного втручання у справи духовних відомств не може бути пояснена його антицерковними настроями, навпаки, як зазначають більшість авторів, у його особі православ'я мало надійного поборника (для прикладу: [16, с. 84]); цар не був противником церкви взагалі й духовенства зокрема. Її витоки слід шукати в переконаннях царя, пов'язаних із метою загальнодержавних перетворень, які не в останню чергу сформувались під впливом його закордонних подорожей, а також у порадах оточення нової генерації. У цьому зв'язку слід згадати знаменитого за Петра I «приблизника» Олексія Курбатова – колишнього дворецького боярина Б. П. Шереметева, відомого тим, що запропонував використовувати в обігу гербовий папір, і через це отримав дозвіл доносити про все, що стосувалося державного благоустрою.

У листі до Петра I невдовзі по смерті патріарха О. Курбатов накреслив план дій щодо подальшого реформування церкви: 1) із призначенням патріарха зачекати; 2) призначення у священний чин доручити «хорошому архієрею із п'ятьма вченими монахами»; 3) для нагляду і збирання «домової казни» треба призначити надійну людину; 4) заснувати «розправний приказ» для збору і зберігання скарбниці від монастирів і архієрейських маєтків; 5) із архієреїв для тимчасового управління справами призначити єпископа Холмогорського (Афанасія); 6) із мирян для господарського управління (збирання казни) найкращим убачається боярин Іван Олексійович Мусін-Пушкін або стольник Дмитро Петрович Протасьєв [12, с. 535–536].

Чи то О. Курбатов писав те, про що мислив сам Петро I і що він хотів чути від свого оточення, чи його поради здалися цареві слухними (М. Павлов-Сільванський називає О. Курбатова людиною новою для церковного середовища; зазначає, що він був противником відновлення патріаршества, і, можливо, саме він був ініціатором його відміни [17, с. 62]) – план було втілено в життя. Тільки на духовне відомство призначено не єпископа Холмогорського (близького

до покійного патріарха і вихованця церковної системи, яку Петро I замислив докорінно змінити), а колишнього уніата, який повернувся до православної віри, висвяченого митрополитом Рязанським і Муромським за царською волею Стефана Яворського. Зазначена обставина на додаток до переконань самого владики Стефана мала стати запорукою дієвого подолання спротиву реформам у церковному середовищі.

24 січня 1701 р. іменним указом було засновано (чи то відновлено) Монастирський приказ: «Будинком Святійшого патріарха і будинками Архієрейськими, і монастирськими справами відати Боярину Івану Олексійовичу Мусіну Пушкіну <...> і сидіти на Патріаршому дворі в палатах, де був патріарший Розряд, і писати Монастирським приказом...» [15, с. 133]. Іменним указом від 31 січня 1701 р. [15, с. 139–140] було велено переписати патріарші, архієрейські та монастирські вотчини і людей їх, а збором податей і «розправою» над ними відати Монастирському приказу. Як зазначав Ф. Жорданія, «за змістом указу Монастирському приказу передовсім було звелено прийняти з-під влади церковних установ у своє відання всі взагалі майно і вотчини патріарших, архієрейських будинків і монастирів. Акт передачі церковного майна від церковних установ Монастирському приказу мав бути звершений через їх перепис...» [18, с. 10].

В. Ключевський вказує на грошову скруту і брак коштів на військові потреби як підставу квапитися із створенням Монастирського приказу та передавати до його компетенції відання церковними вотчинами: «Військова потреба вказала на це джерело перш, ніж розгорнулася діяльність прибільщиків, хоча до їх канцелярії йшли деякі збори з церковних установ. Після Нарви, переливши на гармати багато церковних дзвонів, Петро указом 30 грудня 1701 р. позбавив монастирі права розпоряджатися їхніми вотчинними доходами за те і під тим приводом, що нинішні монахи, всупереч прикладу стародавніх і власній обітниці, не годують жебраків своєю працею, а навпаки, самі чужі труди поїдають» [19, с. 122].

Управління церковними вотчинами Монастирським приказом навряд чи можна оцінити як ефективне. Духовна колегія невдовзі після створення одним із перших своїх актів подала цареві доповідню про необхідність підпорядкування церковних вотчин їй, мотивуючи тим, що «від світських правителів вотчини зубожіли» [20, с. 172], і зазначене має документальне підтвердження: у період 1701–1721 рр.

Монастирським приказом було роздано 6407 дворів, належних до церковних вотчин [3, Додатки, с. 138–139] (тобто в кошторисах Монастирського приказу і Камер-колегії виникли розбіжності, а зазначені двори колишніх духовних вотчин ніде не значились, що й дало підстави говорити про їх роздачу).

Але на момент відновлення діяльності Монастирського приказу відповідно до указу від 31 січня 1701 р. Монастирський приказ завідував «грошовими і хлібними зборами та рекрутською повинністю у вотчинах патріарших, архієрейських і монастирських, а так само видатками цих сум» [14, с. 60].

Як зазначалось вище, компетенція екзарха місцеблюстителя патріаршого престолу С. Яворського і Монастирського приказу була розмежована залишенням за першим справ духовних. Проте в дійсності світська влада дозволяла собі втручатися у справи духовні. І. Чистович зазначає, що в «міжпатріаршество» було багато призначень на місця духовного управління без відання владики Стефана за пропозиціями Меншикова, Мусіна-Пушкіна, архимандрита Феодосія тощо. І. Мусін-Пушкін втручався навіть у справи, безпосередньо підпорядковані С. Яворському: написання, переклади і видання книг, а також управління Біблії (справа не тільки підпорядкована, але й безпосередньо доручена місцеблюстителю) [14, с. 60].

М. Ольшевський зазначає, що саме І. Мусіним-Пушкіним було оголошено іменні укази: про обов'язкове відвідування церкви в неділю і у святкові дні, заборону торгівлі в ці дні, а також про обов'язок щорічно відвідувати сповідь. Священники ж зобов'язані були подавати відомості щодо осіб, які ігнорували обов'язок щорічно сповідатися, – для стягнення з порушників штрафу [21, с. 5]. Так само керівником Монастирського приказу було оголошено указ про навчання дітей для посвяти їх у духовне звання, про відбір достойних людей на місце померлих священників тощо [22, с. 548]. Отже, висновок очевидний: Монастирський приказ дозволяв собі втручатися в компетенцію місцеблюстителя патріаршого престолу.

Ю. Самарін зазначає, що три категорії справ було доручено особливому піклуванню С. Яворського: облаштування училищ з доходів патріаршого маєтку, нагляд за новопризначеними священниками і проповідь слова Божого ідопоклонникам і розкольникам. У цьому зв'язку слід згадати спеціальний указ від 15 січня 1708 р., який зобов'язував «попівських і дияконських дітей», аби мати можливість у подальшому

претендувати на зайняття місця священика (навіть приходського), навчатися в «школах грецькій і латинській». А без навчання отроки могли претендувати тільки на місце «служилого чину» [23, с. 261]. М. Ольшевський говорить, що слов'яно-латинські школи були підпорядковані Монастирському приказу [21, с. 6]. Можливо, місцеблюстителю не був особливо ревним в облаштуванні шкіл, тому втручання світської влади у справи духовні має своє логічне пояснення. Принаймні Ю. Самарін у своїй роботі [23, с. 261–262] наводить думку автора «Пасквіля на Камінь віри», згідно з якою не тільки за наказом жодної школи створено не було, а навіть у ввіреній йому Рязанській єпархії С. Яворський не вважав за потрібне цим займатися. У Москві для навчання тих, хто претендував на посаду у сан, призначив своїх улюбленців, а на чолі їх поставив свого брата Феодора Яворського, який навряд чи міг претендувати на високу освіченість.

Після з'ясування питання розмежування компетенції місцеблюстителя патріаршого престолу і Монастирського приказу варто розглянути власне компетенцію останнього. І почати слід з його судових повноважень.

В. Мілютін, аналізуючи указ від 24 січня 1701 р., зазначає: «Йому належало всі позови людей різного звання на духовенство і його селян; позови самого духовенства і підвладних йому людей на світських осіб велено було розбирати в тих місцях, яким відповідачі були підсудні» [24, с. 510]. Згідно з указом від 7 листопада 1701 р. [15, с. 176] позови проти духовенства розглядалися в Патріаршому Духовному приказі; в разі потреби допиту духовенства як свідків допитувати належало в Московському Судному приказі (В. Мілютін приєднується до думки К. Неволіна, що указ стосується, очевидно, духовенства Патріаршої області [24, с. 510]). Указ від 20 травня 1706 р. зобов'язував патріарших, архієрейських, монастирських людей і вотчинних селян вчиняти позови і виступати відповідачами в Монастирському приказі [15, с. 351]. Сенатським іменним указом від 15 березня 1718 р. визначено, що студенти і вчителі слов'яно-латинських шкіл у всіх справах, окрім розбою і вбивства, «підлягають розправі» в Монастирському приказі [22, с. 554].

К. Неволін підсумовує, що за духовним начальством за Петра I у судових справах залишилися тільки справи щодо предметів духовних, які стосувалися духовенства і мирян, а також справи за позовами проти осіб білого духовенства і монахів, архієрейських і монастирських

служителів і селян про «лайки, побиття, крадіжки, безчестя та інші образи» [25, с. 250]. Зазначене підтверджується резолюцією на доповіді Синоду від 15 березня 1721 р. [26, с. 371] та синодським указом від 4 вересня 1722 р. [26, с. 764].

Компетенція Монастирського приказу щодо управління церковними вотчинами неодноразово переглядалась. Царською резолюцією на докладних пунктах від 10 грудня 1718 р. постановлено «селям Патріаршим бути у дворецького Патріарша», хоча збір із цих вотчин казенних податей залишити в Монастирському приказі [22, с. 600]. 16 жовтня 1720 р. було видано указ, відповідно до якого монастирські вотчини поверталися монастирям. Із тих вотчин мав збиратися «оклад» для Монастирського приказу і казенні податі «бездоїмочно», а питанням роздачі мала відати Камер-колегія [26, с. 248].

М. Горчаков зазначає, що із заснуванням колегій Монастирський приказ перестав існувати: 17 серпня 1720 р. «Великий государ указав <...> із приказів тих, які були під володінням боярина князя Петра Івановича Прозоровського, Монастирському приказу не бути...» [3, с. 128]. Усі матеріали щодо збору податей і недоїмок належало передати Камер-колегії, а державні речі для зберігання – Штатс-контор-колегії.

До 1720 р. Монастирський приказ мав звичну для приказів просту систему управління. На чолі стояв боярин, який «рідко називався суддею» [3, с. 129]. І. Мусін-Пушкін і П. Прозоровський (його наступник) мали велику довіру царя, обидва управляли приказом одноосібно, «колегіальної форми і тіні немає в його устрої» [3, с. 129]. Вирішення справ у ньому відбувалося «по указу государя» і по «приговору боярина», і тільки у 1714 р. було видано іменний указ, згідно з яким усе вирішувала більшість голосів [3, с. 130].

Монастирський приказ при своєму заснуванні мав створити Ружну книгу, якою встановити штат монастирів у Росії та визначити напрямок законодавчого врегулювання подальшого їх розвитку. Як зазначає М. Горчаков, такий штат було встановлено тільки у 1724 р. і не зусиллями світської влади, яку уособлював Монастирський приказ, а за допомогою самої церковної влади [3, с. 169].

Серед обов'язків Монастирського приказу значилися: 1) видача коштів для підтримання будівель монастирям і архієрейським домам, вотчинних яких перебували в повному його розпорядженні; 2) підтримка приходських церков і їхніх причтів у випадках, коли на це була особлива вказівка держави (наприклад, при підкоренні Азову руга й утримання там церков здійснювалися коштом

приказу [3, с. 180]; 3) завідування школами (утримання, частково – організація, і суд, про що вже говорилось раніше); 4) відання друкарнями.

Монастирський приказ мав обов'язок надавати допомогу жебракам, а тих, хто вдавав із себе жебраків, – карати [15, с. 782]. Із 1706 р. Монастирський приказ мав дбати про дружин, чоловіків яких забрали в солдати з архієрейських будинків і монастирів, а в подальшому – про всіх дружин вояків, які залишилися без засобів до існування, а також про солдатів – поранених, калік, хворих і старих.

Ініціатором відновлення діяльності Монастирського приказу у 1721 р. виступив Святійший Синод – для «безпосереднього завідування церковними вотчинами, переданими до Синодального управління» [27, с. 171].

Як зазначає В. Белогостицький, у день свого відкриття Синод клопотав перед царем надати йому право викликати через Сенат тих чиновників, яких «він знайде здібними займатися його справами» [28, с. 12]. Цар погодився, але Урядуючий Сенат відповів, що Синод може розпоряджатися тільки чиновниками «Монастирського приказу (тобто колишнього), Духовного, Палацового і Казенного, дяками і піддячими архієрейськими і дворянами, які не при справах» [28, с. 12].

Тому Синод змушений був шукати надійну людину, якій можна було би довірити діяльність

відновленого Монастирського приказу. «Такою особою Синод визнавав колишнього московського віце-губернатора Єршова і полковника Плещєєва, з яких і просив государя визначити в синодальне відомство “для вотчинного правління”» [27, с. 171].

На виконання царської резолюції [26, с. 355–357] 14 лютого 1721 р. Урядуючий Сенат видав розпорядження: казенні збори з патріарших, архієрейських і монастирських вотчин, зібрані через синодальних посланців, мають передаватися до Камер-колегії і Штатс-контор-колегії, а «розправу» чинити має Відомство духовного сповідання – Святійший Синод.

Своїм указом від 4 вересня 1722 р. Св. Синод визначив компетенцію Монастирського приказу. Йому, зокрема, належало збирати всі казенні податі із селян Духовного відомства (за винятком Синодальної, колишньої Патріаршої, області), здійснювати суд над селянами (за їхніми позовами і позовами на них) – окрім справ духовних і кримінальних, відправляти відставних і скалічених солдатів до монастирів, жебраків – у богадільні, розшукувати і видавати селян-втікачів із духовних вотчин тощо [24, с. 522].

У 1724 р. відбулась реорганізація Монастирського приказу в Камер-контору синодального уряду, що було підтверджено іменним указом у січні 1725 р., «із яким припинилось назавжди існування Монастирського приказу» [3, с. 293].

Список літератури

1. Градовский А. Д. Начало русского государственного права [Текст] : в 2 т. / А. Д. Градовский ; [под ред. и с предисл. В. А. Томсинова]. – М. : Зерцало, 2006. – 542 [2] с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
2. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – Т. 1 (1542–1721). – СПб. : Синодальная типография, 1868. – IV, 776, CCCCLXXVI, 85, [5] с.
3. Горчаков М. Монастырский приказ (1649–1725 г.) / М. Горчаков. – СПб. : Тип. А. Траншеля, 1868. – 296, 155, [3] с.
4. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви / Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. – Т. 11 : Патриаршество в России, кн. 2. – СПб. : Тип. С. Доброева, 1882. – XV, 628, [1] с.
5. Тарановский Ф. В. История русского права / Ф. В. Тарановский ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 272 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
6. Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / Издание Историко-филологического факультета Императорского Московского университета. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1907. – 196 с.
7. Неволин К. А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого / К. А. Неволин // Полное собрание сочинений : в 6 т. / К. А. Неволин. – Т. 6 : Исследования о различных предметах законодательства. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1859. – С. 251–389.
8. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1875. – X, XX, 1228 с.
9. Знаменский П. В. Руководство к русской церковной истории / П. В. Знаменский. – Издание третье. – Казань : Университетская типография, 1880. – [2], VI, 478, [2] с.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 2. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 974 с.
11. Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом / Т. В. Барсов. – СПб. : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1896. – IV, 446 с.
12. Устрялов Н. История царствования Петра Великого / Н. Устрялов. – Т. 1, ч. 1 : Битва под Нарвой и начало побед. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. – 611, VIII с.
13. Устрялов Н. Русская история / Н. Устрялов. – Ч. 1 : Древняя история. – СПб. : Тип. Аполлона Фридрихсона, 1855. – 446, V с.
14. Чистович И. Феофан Прокопович и его время / И. Чистович. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1868. – X, 752 с.
15. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 4. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 881 с.
16. Устрялов Н. Русская история / Н. Устрялов. – Ч. 2 : Новая история. – СПб. : Тип. Аполлона Фридрихсона, 1855. – 600, VI с.
17. Павлов-Сильванский Н. Проекты реформ в записках современников Петра Великого / Н. Павлов-Сильванский. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1897. – IV, 141, [86] с.
18. Жордания Ф. Д. Святейший Синод при Петре Великом в его отношении к Правительствующему Сенату / Ф. Д. Жордания. – Тифлис, 1882. – 191, [1] с.

19. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – Т. 4 : Курс русской истории, ч. 4 / под ред. В. Л. Янина ; послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М. : Мысль, 1989. – 398, [1] с.
20. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.) / В. Н. Латкин ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 576 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
21. Ольшевский Н. Святейший Правительствующий Синод при Петре Великом. Его организация и деятельность / Н. Ольшевский. – К. : Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1894. – IV, 115 с.
22. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 5. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 780 с.
23. Самарин Ю. Ф. Сочинения : в 5 т. / Ю. Ф. Самарин. – Т. 5 : Стефан Яворский и Феофан Прокопович, как проповедники. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1880. – ХСII, 463, [1] с.
24. Милотин В. О недвижимых имуществах духовенства в России / В. Милотин. – М. : Университетская типография, 1862. – 571, VIII с.
25. Неволин К. А. Образование управления в России от Иоанна III до Петра Великого / К. А. Неволин // Полное собрание сочинений : в 6 т. / К. А. Неволин. – Т. 6 : Исследования о различных предметах законовещения. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1859. – С. 97–250.
26. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 6. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 815 с.
27. Барсов Т. В. Синодальные учреждения прежнего времени / Т. В. Барсов. – СПб. : Скоропечатня и литография Ив. О. Пухира, 1897. – IV, 249 с.
28. Белогостицкий В. В. Реформа Петра Великого по высшему церковному управлению / В. В. Белогостицкий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – Июль. – С. 1–24.

T. Shmariova

THE STATUS AND FUNCTIONS OF THE MONASTERY PRIKAZ IN THE SYNOD PERIOD (1701–1725)

The article refers to the activities of the Monastery Prikaz in the Synod period – from restoring its activities in 1701 to the closure in 1720, and from 1721 to its final elimination in 1725r. The main focus is on the role of the Monastery Prikaz in the general context of the Peter's Church reform. The regulation of the Monastery Prikaz status, functions and responsibilities, relationships with other governmental agencies, including the Holy Synod, the Collegium of State Income, the Collegium of State Expenses and the Justice Collegium are studied. The role of the Monastery Prikaz in the transfer of the Church estates under the jurisdiction of the state is analyzed.

Keywords: Russian Empire, Monastery Prikaz, Synod period, monastic estates.

Матеріал надійшов 05.05.2015